

ВЕРСІЇ, ГІПОТЕЗИ

Сергій Павленко

ПОРТРЕТ І. МАЗЕПИ З КОЛЕКЦІЇ БУТОВИЧІВ

Особі Івана Мазепи присвячено тисячі студій, які нині вже дають більш-менш повне уявлення про його життя та справи. Разом з тим дослідники і досі дискутують, яким же на вигляд був сам гетьман, де справжній його портрет. Схоже, архівний документ, з яким ми мали радість ознайомитися у березні 2005 р., проливає світло на згадану тему.

Портрет гетьмана, який зберігається у Національному музеї історії України, з певних причин при зміні власників втратив свою історію. У виданні «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського вміщена копія цього зображення з підписом «Мазепа - з портрета Бутовичів»¹. Саме цю ілюстрацію аналізують у своїй розвідці «Мазепа. Дослідження портретів гетьмана» Л.Шендрик та О.Янович². На копії не зображено Андріївської стрічки, ордена Андрія Первозванного, герба гетьмана. Звичайно, ці деталі не сприяли визначенню портрета як наближеного до дійсності. Маємо ще одну копію*, вміщену Ю.Іванченком на обкладинці збірника «Мазепа»³. Вона у багатьох моментах дублює портрет Національного музею історії України. Водночас Мазепа тут помолодшав. Йому років 35-40. По-іншому намальовані Андріївська стрічка та орден. Довкола герба немає літер.

У каталозі українських старожитностей колекції В.В.Тарновського під № 670 значилася копія портрета І.Мазепи (розмірами « 1аршин 6/8 вершка x 13 3/8 вершка»⁴) з гербом та літерами І.М.Г.В.Е.Ц.П.В. На цьому зображенні гетьман трішки старший від вміщеного у збірнику «Мазепа», йому десь 40-45 років. Це найбільш наближена копія, яка, здається, втрачена, хоча й маємо надруковану з неї репродукцію⁵. Вона дещо відмінна від портрета, який у родині Бутовичів називали «оригіналом»⁶. Насамперед невдалим домалюванням стрічки⁷.

Вивчаючи портрет І.Мазепи⁸ Національного музею історії України (ілюстрація № 1), виставлений на виставці «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Львів, 2003 р.), ми звернули увагу на важливу переконливу деталь, яку має це зображення: достовірно виписаний герб з літерами титулу І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З. («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»). Подібний напис оточує герби закладної дошки 1702 р. Чернігівського колегіуму, книг Д.Туптала⁹, С.Мокрієвича¹⁰ та інших пам'яток. Такі подробиці важко було б вигадати, якби якийсь народний художник у XVIII чи XIX століттях фантазував. Автору довго б довелося шукати гербовий зразок, оскільки російська, церковна влади ретельно

Ілюстр. № 1

*Ця копія, як повідомив нам Ю.Іванченко, знаходиться у запасниках Національного музею історії України.

проревізували-замалювали, знищили усе, що було пов'язане із зображенням гетьмана. Андріївська стрічка, орден - теж важливі атрибути, притаманні саме І.Мазепі, а не якомусь іншому можновладцю. Єдине, що викликало сумнів у цьому портреті, - десь 50-52-річний вік гетьмана. Коли І.Мазепа 8 лютого 1700 р. отримав орден Андрія Первозванного, йому було вже 60 років. Можливо, він так молодо виглядав? Адже не випадково у 1702 р. між ним та Мотрею Кочубей спалахнуло кохання.

Архівний документ Інституту рукопису НБУ ім.В.Вернадського дещо проливає світло на задану суперечність. Борис Грінченко, беручи участь у підготовці каталогу¹¹ музею українських старожитностей В.В.Тарновського, отримав 20 вересня 1899 р. письмове пояснення від Володимира Бутовича про оригінал портрета гетьмана та одну з його копій, про яку йшлося вище. Ось що написав 26-річний уродженець м. Круполя Переяславського повіту, інспектор народних училищ Київської губернії¹²: «Оригінал портрета Мазепи, в синем кунтуше и с Андреевской лентой чрез него, копия с котораго имеетя в собрании В.В.Тарновского, находится в роде Бутовичей весьма давно, хотя с точностью определить, с какого именно времени она там находится, трудно. Но дядя мой - ныне старик 68 лет - передает, что уже в юности своей он слышал от брата своего дяди, тогда старца лет 70, что этот портрет Мазепи издавна находился в собственности рода Бутовичей, бывших в свойстве с Мазепой. Андреевская лента и звезда, по его словам, была пририсована в его детстве при общем подновлении портрета живописцем, неизвестным маляром. Действительно, на оригинале сразу бросается в глаза видимо позднейшая довольно неудачная пририсовка особенно ленты. Раньше до 1870 г. портрет сохранялся в с.Черевках, Переяславского уезда, принадлежавших Бутовичам с 1683 года, находящихся во владении одного из моих дядей. В 1870 г. после пожара (старинного) дома в Черевках портрет был перенесен в дом моего отца в м.Круполе, того же уезда, где он и находится»¹³.

Домалювання у середині XIX століття Андріївської стрічки, орден, а за всіма ознаками і рукава кунтуша (він неприродно великий і робить гетьмана крупнотілим. - **Авт.**) знімає питання невідповідності віку та нагороди зображуваного.

Отже, портрет І.Мазепи, що зберігається у Національному музеї історії України, оригінал (чи найбільш рання копія з оригіналу! - **Авт.**), написаний десь на початку 1690 років?

На користь останньої версії маємо ще низку важливих зауваг.

В.Бутович вважає, що їхній рід був «у свойстве с Мазепой». Це, за нашими даними, не зовсім так. Проте Бутовичі підтримали гетьмана у 1708 р. Вони належали до найближчого оточення зверхника України.

Зять прилуцького полковника Дмитра Горленка Григорій Бутович¹⁴ пішов разом з мазепинцями і не здався після Полтавського бою, як чимало старшин. Очевидно, він не займав впливового уряду (вірогідно, був значним військовим товаришем), але поділяв погляди гетьмана, прилуцького полковника. Низка документальних свідчень вказує на те, що Горленко вже на початку 1700-х рр. став одним з найактивніших підбурювачів Мазепи до рішучих дій щодо зміни статусу Гетьманщини, виходу її з-під юрисдикції Москви. П. Орлик у листі до С. Яворського навів такі красномовні слова прилуцького полковника, звернені до гетьмана: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вичные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставши»¹⁵.

Дмитро Горленко брав активну участь у таємному обговоренні восени 1707 р. документів Гадяцького договору 1658 р.¹⁶ Влітку 1708 р. він разом з Д. Апостолом, Д. Зеленським, І. Ломиковським клявся Мазепі бути йому вірним, «чтоб и о своей и обшой всіх цілості промышлял»¹⁷.

Прилуцький полковник був одним з найрадикальніших мазепинців - саме він підштовхував гетьмана пошвидше визначатися, покінчити з ваганнями щодо моменту відходу від Московії. Д. Горленко залишився з Мазепою після Полтавської битви. Згодом він за підтримки старшини та козаків став реальним претендентом на посаду гетьмана. Однак Карл XII, під патронатом якого здійснювалися вибори, не схвалив цієї кандидатури¹⁸.

Григорій Бутович, котрий був одружений з Агафією Горленко, поневірявся з мазепинцями-емігрантами в Бендерах та інших місцях до 1715 р.¹⁹. Разом з Д. Горленком та частиною старшин, які втратили віру у можливість здобути перемогу, він повернувся додому і був відісланий до Москви²⁰, де вже перебували його дружина, мати та діти. За брата-мазепинця постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання²¹) та Степан Бутович, генеральний осавул у гетьмана І. Скоропадського. Останній був довго під наглядом у царських урядовців.

Г. Головін 31 січня 1711 р. писав І. Скоропадському: «На генерального есаула Бутовича, который обретається от Вашей Вельможности за Днепром для надзирания тамошних мест и обращений неприятельских, есть здесь наречение: того для изволите, Ваша Вельможность,

его, Бутовича, отсюда переменить, и вместо него послать туда инаго кого добраго и вернаго человека по своему разсмотрению»²².

Завдяки турботам гетьмана Г. Головкін 7 листопада 1711 р. прийняв рішення «саула генеральнаго Бутовича ни к Москве, ни ко Двору выслать не извольте, ибо дела до него никакого не имеем, а велите ему, Вельможность Ваша, быть в прежнем уряде по Вашему разсмотрению»²³.

Але вже у 1712 р. це рішення змінено²⁴. Степан Бутович повернувся додому з Москви лише у 1715 р. з присудом «позволить ему жить на Украине в своих маестностях, и не в какие уряды его не допускать»²⁵. Під 1717 р. він згадується в урядовій документації як померлий²⁶.

Як на нашу думку, портрет І.Мазепи міг бути у родині Д.Горленка. Майже 15 років прилуцький полковник разом з дружиною Марією Захарівною пробув на засланні в Москві²⁷. Звідти він не мав права виїжджати²⁸.

Син Д. Горленка Андрій був у 1708 р. разом з батьком, пізніше завдяки заступництву тестя - миргородського полковника Д. Апостола - свій полон він трактуватиме як добровільну втечу від мазепинців - «устороживши зміни Мазепи хитрость и зміну, остав я отца и матеръ и свойственников, сам только с женою, з тоєю неприятельской стороны увоишол, еще на масляниці в 1709 году»²⁹.

У 1711 р. його запідозрили у зносінах з батьком. Канцлер Г. Головкін у січні того року повідомляв у Глухів І. Скоропадському: «Понеже прилуцкаго полковника изменника Горленка сын Андрей явился в немалой причине и подозрени, что он присланных к нему от отца его из Бендеры с письмами людей донине не объявляет и объявить не хочет; для чего весьма не безподозрительно ему, Андрею, на Украине ныне быть, за близостию от Бендер, где отец его при короле шведском с прочими изменниками: того ради писал я ныне к Виниусу, дабы его Андрея прислал из Глухова в Москву, а на Москве он будет жить без утеснения»³⁰. У відправленого на заслання молодшого Горленка були відібрані маєтності. У Москві він пробув до 1715 р. Конфісковане повернули лише за гетьманства Д. Апостола. Восени 1735 р. Андрій Горленко разом зі своїм сином Андрієм знову потрапив у немилість царської влади.

«Горленки, - писав у січні 1736 р. Яків Маркович у своєму щоденнику, - отец и сын, взятые еще с осени в С.Петербург, отпушены и явились в Глухов свободными»³¹. Відібрані перед цим маєтності повернуто Горленкам лише у 1742 р. імператрицею Єлизаветою.

Зазначимо, що вищезгадані деталі дають пояснення, як портрет І.Мазепи міг при цих конфіскаціях, розподілах майна «сховатися» в опозиційній до царського режиму родині Агафії Бутович (Горленко), щоб потім все ж таки дійти до нас.

Л.Шендрик та О.Янович відкидають як недостовірний портрет гетьмана із зібрання Бутовича (Національний музей історії України). Мовляв, зображуваний має «повне, м'ясисте обличчя, маленькі вуста, невиразні очі». Проте ми б не робили таких категоричних висновків щодо цього. На початку 1690-х років І. Мазепа міг виглядати ще не таким аскетичним, як через 18 років (час шведських свідчень). Обличчя гетьмана на згадуваному портреті видовжене, має деяку схожість з рисами обличчя генерала Еріха Дальберга (на це вказувавав очевидець Гердерхілм³²).

На портреті із зібрання Бутовича на чоло гетьмана звисає кручене пасмо волосся. Ця деталь підтверджується й свідченнями очевидців. Військовий капелян Йоганн Вендель Барділі так описує зверхника України: «Мазепа... на тілі худорлявий, не високого росту, на голові мав багато зачісок, або польських кучерів»³³. Густав Адлерфельд помітив, що гетьман «носить вуса на польську моду»³⁴. Ще один шведський старшина у своїх нотатках зауважував, що «Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія»³⁵.

У 1885 р. князь А.Дабижа у «Киевской старине» надрукував герб І.Мазепи³⁶. Звичайно, він міг стати орієнтиром для художників-копіїстів або автора портрета з колекції Бутовичів. Однак при уважному зіставленні все-таки помічасмо низку відмінностей: герб з нотаток А.Дабижі має «повні» зірку, півмісяць (на портреті - «худі»), якірні нижні «крила» прямокутні (на зображенні гетьмана - дещо заокруглені), срібний панцир, перехрестя іншої форми. Зауважимо, що, зокрема, срібний панцир на портреті чимось нагадує панцир з герба племінника І.Мазепи Івана Обидовського³⁷. Крім того, обрамлення обох гербів абсолютно не схоже. Це говорить про те, що портрет І.Мазепи був написаний задовго до публікації А.Дабижі. Особливо у цьому упевнюють згадані вище літери навколо герба І.М.Г.В.С.Ц.П.В.З. («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»).

Д.Бантиш-Каменський у третьому виданні «Історії Малої Росії» (1842 р.) помістив герб І.Мазепи (ілюстр. № 2), практично тотожний тому, що вміщений на портреті з колекції Бутовичів.

Ілюстр. № 2

Важлива й примітка історика про те, як він потрапив до нього. Виявляється, «герб...Мазепи, с одного портрета сего гетмана»³⁸ подарував досліднику старовини Григорій Шафонський. Останній - син Опанаса Шафонського, відомого автора «Чернігівського намісництва топографічного опису», виданого М.Судієнком у 1851 р.³⁹ Г.Шафонський передав⁴⁰ публікатору батьківський рукопис, написаний у 1786 р. Таким чином портрет гетьмана з літерами І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З. довкола герба був відомий на Чернігово-Сіверщині. Можливо, О.Шафонський при дослідженні історії краю у 1783-1784 роках мав можливість бачити оригінал картини у картинній галереї Бутовичів.

В описі інших 13 так званих портретів Івана Мазепи⁴¹, що потрапили у колекцію В.Тарновського, не натрапляємо саме на такий супровід зображуваного. Натомість художники доби Мазепи найчастіше малювали своїх героїв з гербами та титульними літерами (портрети сотника Лук'яна Журавки⁴² (кінець 1690-х), полковників Леонтія Свічки⁴³ (1688 р.), Василя Дуніна-Борковського⁴⁴ (1701-1703), Михайла Миклашевського⁴⁵ (початок 1700-х), гетьмана Івана Самойловича⁴⁶ (кінець XVII ст.), ігумена Івана Монастирського⁴⁷ (кінець XVII ст.), значного військового товариша Григорія Гамалія⁴⁸ (орієнтовно до 1696 р.), наказного гетьмана Павла Полуботка⁴⁹ (початок XVIII ст.), полковника Івана Черниша⁵⁰ (початок XVIII ст.)). Отже, портрет І.Мазепи з колекції Бутовичів всіма своїми «непримальованими» деталями відповідає тим стандартам, які шанувались у ту епоху. А відтак можна зробити висновок про його достовірність.

Джерела та література:

- 1 Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ-Львів: друкарня С.В.Кульженко, 1913. - С. 374.
- 2 Шендрік Л., Янович О. Мазепа, Дослідження портретів гетьмана. - Полтава: Верстка, 2004. - С. 60 - 61.
- 3 Мазепа. - К.: Мистецтво, 1993.
- 4 Каталог українських древностей коллекции В.В.Тарновского. - К.: типография К.Н.Милевского, 1898. - С. 74.
- 5 Крайнов В.С. Матрена Васильевна Кочубей: мифы и реальность. - Саранск: типография «Красный Октябрь», 2004. - С. 21.
- 6 Архив Гринченко. Местонахождение и описание одного из портретов Мазепы // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. І. - Спр. 31496. - Арк. 1.
- 7 Там само. - Арк. 2.
- 8 Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня -24 серпня 2003 р. м. Львів. - К.: Емма, 2003. - С. 14.
- 9 Туптало Д. Руно орошене. - Чернігов, 1696. - Арк. 2 (зв.).
- 10 Мокрєвчів С. Виноград. - Чернігов, 1697. - 1 (зв.).
- 11 Погрібний А.Г. Борис Грінченко // Борис Грінченко. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 10.
- 12 Модзалевский В. Малороссийский Родословник. - К.: Типография Т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1908. - Т. I. - С. 138.
- 13 ІР НБУВ. - Ф. І. - Спр. 31497. - Арк. 1.
- 14 Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. - М., 1859. - Ч. II. - С. 268.
- 15 Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. - 1862. - № 10. - С. 8.
- 16 Допросы Кочубея и его доношение // Чтения ОИДР. -1859. - Кн. I. - С. 112.
- 17 Письмо Орлика к Стефану Яворскому. - С. 20-21.
- 18 Субтельний О. Мазепинці. - К.: Либідь, 1994. - С. 56.
- 19 Материалы для отечественной истории. - К., 1855. - Т. 2. - С. 243.
- 20 Там само.
- 21 Источники малороссийской истории. - Ч. II. - С. 268.
- 22 Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 172-173.
- 23 Там само. - С. 202.
- 24 Там само. - С. 206.
- 25 Там само. - С. 244.
- 26 Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. - 1998. - № 4. - С. 55.
- 27 Старинные заметки о роде Горленков // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1892. - Кн. 6. - С. 93.
- 28 Там само. - С. 94.

- 29 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив. - 1875. - Кн. 2. - № 7. - С. 252.
- 30 Там само. - С. 255.
- 31 Там само. - С. 256.
- 32 Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. - К.: Україна, 2003. - С. 171.
- 33 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. - Мюнхен: Український вільний університет, 1988. - С. 56.
- 34 Там само.
- 35 Там само. - С.57.
- 36 Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. - 1885. - Т. XIII. - Декабрь. - С.715 - 718.
- 37 Мазепа. - С. 157.
- 38 Бантыш-Каменский Д. Приложения // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - М.: Типография Степанова, 1842. - Часть третья. - С. 98.
- 39 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. - К.: Университетская типография, 1851.
- 40 Там само. - С. VII.
- 41 Каталог музея украинских древностей В.В.Тарнавского. - Чернигов: типография губернского земства, 1900. -Т. 2. - №№ 540 -552. - С. 56 -57.
- 42 Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII -XVIII вв. - Ленинград: Искусство, 1981. - С. 81.
- 43 Там само. - С. 82.
- 44 Там само. - С. 91.
- 45 Там само. - С. 96.
- 46 Там само. - С. 68.
- 47 Оглоблин О. Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик. - 1972. - № 3-4. - С. 11.
- 48 Там само. - С. 19.
- 49 Мазепа. - С. 115.
- 50 Там само. - С. 130.

Ольга Ковалевська

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕПОМІЧЕНЕ

Як відомо, зображення - від античних монет до живописних полотен, що зберігаються у музеях та картинних галереях, - допомагали історикам відтворити минуле. Однак дослідники, як правило, використовували візуальний матеріал лише як ілюстрацію до тексту письмового джерела. На думку сучасних західних фахівців¹, це дуже обмежує інформативні можливості зображувальних джерел. Помічено, що іноді зображення не просто ілюструють текст літературних творів або відображають події (реальні чи міфічні). Зображення можуть існувати як самостійна реальність та нести особливе інформативне навантаження. Тобто завдання історика має полягати не лише у тому, щоб розглянути зображення, «прочитати» його зміст. Головне - зрозуміти зображення як щось цілісне, врахувавши його форму, структуру, функції та механізм функціонування в суспільстві².

Розглянемо дві гравюри, присвячені українському гетьманові Іванові Мазепі: «Теза на честь Івана Мазепи», виконана професором Могиллянської академії Іваном Мігурою 1705 або 1706 року, та «Хрещення Христа» роботи невідомого майстра кінця XVII - початку XVIII ст., і спробуємо виокремити те, що залишилося не поміченим попередніми дослідниками.

Почнемо з того, що мало хто звертав увагу на невеликі відмінності у зображенні герба Мазепи. У «Малоросійському гербовнику» В.Модзалевського та інших раніших геральдичних збірках зірка Давида в композиції герба «Курч», до якого належав рід Мазеп, розташована ліворуч по відношенню до глядача, а півмісяць - праворуч (ілюстр. № 1). Таке саме розташування спостерігаємо і на гравірованому листку, виконаному Іваном Мігурою. Однак вже на інших зображеннях - титульному аркуші книги П.Орлика «Алکید

Ілюстр. № 1